

УДК 340.12(477)

Є.А. БУРМАКА, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРОЦЕСУ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СТАНУ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УКРАЇНІ

Ключові слова: верховенство права, правова соціалізація, правосвідомість, правова культура, післядипломна підготовка суддів та працівників правоохоронних органів

Питання реалізації в Україні принципу верховенства права не втрачають своєї актуальності вже багато років. Насамперед це пояснюється тим, що в результаті ґрунтовних наукових досліджень, розробки на цій основі законодавства має наступати етап ефективного втілення відповідних норм у життя. Стосовно ж принципу верховенства права, то на сьогодні ще не доводиться вести мову про належну реалізацію правових приписів, в яких його закріплено.

Необхідно підкреслити, що ефективність втілення принципу верховенства права в життя більшою мірою залежить не від формального закріплення його в законодавстві, не від наявності відповідних державних інституцій, діяльність яких спрямована на його практичне забезпечення, а в першу чергу від рівня правосвідомості й правової культури суспільства, у тому числі представників влади. Оптимальним же шляхом досягнення високого рівня суспільної та індивідуальної правосвідомості та правової культури є правова соціалізація.

Питанням закріплення та реалізації принципу верховенства права у своїх дослідженнях приділяли увагу С.П. Головатий, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, П.М. Рабінович, В.М. Селіванов,

О.В. Скрипнюк, С.С. Сливка, О.Ф. Скакун, Ю.С. Шемшученко та інші. Розробкою проблем правової соціалізації займалися як представники юридичної науки, так і психологи та соціологи. Зокрема, до таких можна віднести Л.М. Герасіну, А.П. Зайця, В.В. Касьянова, В.О. Котюка, В.М. Нечипуренка, О.Б. Панову, О.І. Харитонову та інших. У той же час питанням процесу правової соціалізації в контексті сучасного стану реалізації верховенства права в нашій державі уваги науковців приділено не було.

З урахуванням цього, метою статті є дослідження проблемних питань правової соціалізації в контексті сучасного стану реалізації верховенства права в Україні.

Категорія «верховенство права» була введена в обіг А. Дайсі, на думку якого вказаний принцип включає три аспекти: відсутність в уряді свавільних повноважень карати громадян або вчиняти дії, спрямовані проти життя та власності; підкорення будь-якої людини, незалежно від її статусу, загальному закону та судам загальної юрисдикції; панування духу законності, під яким розуміється особлива властивість англійських інститутів, а саме те, що захист прав індивідів походить не від загальних, абстрактних конституційних принципів, а встановлюється судами при розгляді конкретних справ (цит. за [1, с.278]).

На сьогодні принципу верховенства права приділена достатня увага як на міжнародному, так і на національному рівні. Так, стаття 3 Статуту Ради Європи містить положення про те, що кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією [2].

Своєю чергою, якщо звернутися до Доповіді про верховенство права, прийнятої на 86 пленарному засіданні Венеціанської комісії 25–26.03.2011 року, то можна побачити низку вельми важливих положень щодо теоретичного осмислення й практичного забезпечення принципу верховенства права [3]. Зокрема, зазначається, що верховенство права стосується такого принципу управління,

за якого всі особи, органи й установи – як державні, так і приватні, у тому числі сама держава, – підпорядковані законам, які були прийняті в публічному порядку, а також відповідають міжнародним нормам і стандартам із прав людини. Воно також вимагає наявності заходів щодо забезпечення дотримання принципів верховенства закону, рівності перед законом, підзвітності перед законом, справедливості в застосуванні законів, поділу влади, участі в процесі прийняття рішень, правової визначеності, недопущення свавілля, а також процесуальної та правової прозорості.

У цьому контексті доцільно навести бачення розглядуваного принципу Конституційним Судом України. У своєму рішенні № 15-рп/2004 від 02.11.2004 року він вказав, що верховенством права є панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [4].

Разом із тим в Україні ще не досягнуто повного та безумовного дотримання цього принципу, що можна пов'язувати з низкою чинників. До останніх, на нашу думку, можна віднести: низький рівень правосвідомості й правової культури суспільства та представників влади зокрема; відсутність сталих правових традицій щодо необхідності дотримання вимог цього принципу у своїй діяльності; недосконалість діяльності відповідних органів влади, зокрема, їх надмірна корумпованість тощо. У зв'язку з цим на со-

годні в Україні ключовим питанням є саме проблема пошуку шляхів реального втілення принципу верховенства права в життя та практичну діяльність як представників влади, так і кожного громадянина.

Підтвердженням важливості практичної реалізації вказаного принципу слугує, у тому числі наявність практики неправової поведінки, зокрема представників влади та правоохоронних органів, яка формально є законною. У таких ситуаціях, безумовно, не може бути й мови про свідоме виконання правових вимог, високий рівень правосвідомості відповідних суб'єктів. У той же час досягнення реалізації принципу верховенства права видається можливим лише за наявності високого рівня правосвідомості членів суспільства, що, своєю чергою, може мати місце за належної правової соціалізації індивідів.

Загалом соціалізація – це процес вивчення та засвоєння індивідом соціальних норм, культурних цінностей, зразків поведінки, притаманних певному суспільству чи соціальній групі. Завдяки соціалізації люди одержують можливість взаємодіяти один із одним, передавати соціальний досвід і культурні цінності, що є надбанням попередніх поколінь та втілені в навколишній предметній і духовній дійсності. Під час соціалізації кожна людина розвиває власну індивідуальність та здатність незалежно мислити й діяти. Соціалізація не є пасивним процесом – вона пов'язана з активною, діяльною участю в ньому самої людини [5, с.181].

Стосовно правової соціалізації, її завданням є перетворення морально-етичних та правових норм, цінностей на переконання та реальні вчинки й практичні дії [6, с.11]. Результат правової соціалізації – формування правової культури особистості. При цьому необхідно зазначити, що правова соціалізація – це не лише формування навичок соціальної поведінки, яка відповідає правовим нормам суспільства, а й сприяння таким нормам, виникненню внутрішньої мотивації, що орієнтує особистість на їх додержання. Початком цього процесу є засвоєння в дитинстві норм соціальної поведінки, спілку-

вання та взаємодії людей, соціальних заборон і вимог. У процесі правової соціалізації відбувається поступова інтеграція особистості в широкий соціальний контекст, перехід її до повноцінної участі в функціонуванні громадянського суспільства та держави [7, с.131-132].

Основними засобами правової соціалізації населення є: а) правова освіта населення; б) правове виховання учнівської та студентської молоді; в) нормативна юридична система як підвалина й критерій соціального контролю процесів її (правової соціалізації) здійснення; г) сформоване законодавче поле країни; г) наукова, передусім юридична література; д) засоби масової інформації [7, с.11].

У процесі державно-владної соціалізації індивід засвоює не лише норми та закони, а й всі елементи політичної і правової системи, у тому числі правові поняття. Таким чином, основу правової соціалізації становлять:

- засвоєння правових норм і вироблення певної позиції стосовно до цих норм;
- оцінка безпосередньої реалізації норм в юридичній практиці, формування ставлення до правлячих інститутів та установ;
- засвоєння правової ідеології як системного, науково обґрунтованого відображення правової дійсності в ідеях, поняттях, принципах [8, с.696].

Усі чинники, що впливають на формування правосвідомості особистості та її правомірної поведінки, поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних належать такі, що не мають своєю безпосередньою метою формування правової культури, проте тим чи іншим чином здійснюють вплив на процес правової соціалізації. На процес правової соціалізації особистості впливають соціально-економічна та соціально-політична ситуація в країні, рівень добробуту населення, характер політичного режиму, особливості національної культури тощо. Суб'єктивний чинник утілюється в діяльності, яка має своєю метою формування правосвідомості та правомірної поведінки. Суб'єктивний чинник насамперед уточнюється в правовому вихованні. Під останнім

слід розуміти процес цілеспрямованого та систематичного впливу на правосвідомість людини з метою вироблення в неї стереотипів правомірної поведінки, відповідних даній правовій системі. Цілеспрямованість та систематичність є тими елементами, що вирізняють правове виховання із загального процесу правової соціалізації [9, с.4].

Важливою проблемою правової соціалізації, що пов'язана з дієвістю принципу верховенства права, є той факт, що часто громадяни та посадові особи дотримуються норм права не через свідому повагу до цих норм та усвідомлення необхідності їх виконання, а через загрозу покарання за їх недотримання. Виникає достатньо цікава ситуація, коли після здобуття Україною незалежності громадяни, утративши «священний страх» перед державою, починають досить критично ставитися й до державного апарату, і до встановлених ним правил поведінки (офіційного права). Не маючи відчутної вигоди від правомірної поведінки та водночас значною мірою звільнившись від страху перед неминучістю покарання, громадяни починають зіставляти свою поведінку не із загальнозначущими правилами, закріпленими в нормах права, а з очікуваною вигодою або з передбачуваною небезпекою планованого вчинку. У подібній ситуації право значною мірою втрачає свої загальну значущість і результативність. Відповідно посилюється правовий нігілізм, що виражається як у пасивних, так і в активних формах [9, с.6].

При цьому необхідно підкреслити, що модель поведінки людини більшою мірою обумовлюється не абстрактною нормою права, а уявленням особи про неї. Проте в соціалізованій особи розбіжність між дійсною нормою й уявленням про неї, як правило, незначна. Тобто людська поведінка формується більшою мірою не правом, а своїм уявленням про норми права, соціальними засадами певного суспільства. У повсякденній поведінці людей більш істотного значення набувають оптимальні моделі поведінки, які люди створюють на основі загальних уявлень про належну поведінку [10, с.198].

Необхідно зазначити, що в контексті необхідності реалізації принципу верховенства права в Україні виникають певні проблеми правової соціалізації громадян. Зокрема привертає увагу така ситуація. Відомо, що на етапі студентського віку має місце інтенсивне засвоєння правових норм і правил суспільної поведінки, активно відбувається правова соціалізація. Розглядаючи останню як процес, фахівці зазначають, що у правовій освіті населення виділяється певна послідовність забезпечення навчально-виховного процесу відповідно до особливостей об'єкта освітнього впливу, передусім учнівської та студентської молоді. Зокрема етап стабільної правової соціалізації (від 17 до 25–30 років) має на меті утвердження досконалої правової культури як визначального чинника правосвідомості, правових переконань, стійкої соціальної активності індивіда на основі отриманих знань, усвідомлених цінностей тощо [6, с.11]. У зв'язку з цим у такому віці особливо важливо приділяти увагу належному правовому вихованню студентів. У той же час у значній кількості вищих навчальних закладів України складається негативна практика давання хабарів, а іноді – навіть їх вимагання. Так, у 2013 році відбувся проект громадської організації «Регіональне об'єднання молоді» «Прозора освіта – давайте зробимо це можливим». У результаті проведеного в ході проекту опитування було з'ясовано, що 58,8 % студентів мали справу з підбркою виставлених викладачами оцінок. При цьому найпоширенішими формами хабарництва було визнано здійснення матеріальної допомоги викладачам (43,6 %) та надання допомоги викладачам іншого характеру (32,9 %) [11]. Такий стан речей, безумовно, призводить до того, що в людини виробляється толерантність, а в деяких випадках і позитивне ставлення до корупції й неправової поведінки. У подальшому це призводить до того, що людина не захищає свої права, мириться з фактами порушення її прав і навіть вважає допустимим використання неправових засобів для досягнення своїх цілей. Те ж саме відбувається у процесі профе-

сійного становлення працівників правоохоронних органів. У результаті у майбутніх правоохоронців вже з раннього віку формується неправильна професійна установка, сутність якої зводиться до того, що всю свою діяльність чи значну її частину вони спрямовують не на допомогу громадянам у захисті порушених прав і свобод, а на отримання незаконних винагород грошового чи іншого характеру. Такий стан речей, безумовно, є негативним наслідком некоректної правової соціалізації і, безперечно, це негативно впливає на стан реалізації принципу верховенства права в Україні.

Звернемо увагу на ще одну проблему, пов'язану з правовою соціалізацією суддів та працівників правоохоронних органів. Мова йде про етап їх післядипломної підготовки. Необхідно зауважити, що наявна система післядипломної професійної підготовки правоохоронців не повною мірою відповідає вимогам сучасності. Існує певна невідповідність традиційних підходів до професійної освіти правоохоронців і навчально-методичної бази, спеціально призначеної для післядипломного навчання; має місце недостатність розробок навчальних технологій, що враховували б соціально-психологічні особливості осіб, які вже мають певний обсяг теоретичних знань та практичного досвіду в умовах безперервної професійної освіти. Ці чинники суттєво знижують ефективність їхньої професійної діяльності в забезпеченні особистої безпеки громадян, захисту їх прав і свобод, запобігання правопорушенням, охороні і забезпеченні громадського порядку [12, с.157]. Стосовно суддів, І. Войтюк до проблем їх післядипломної підготовки відносить такі: крім процедури визначення фахової придатності кандидата, яка часто є формальною, інші стандарти та формальні вимоги щодо відбіркових процедур відсутні; положення законодавства про судоустрій і статус суддів містять вимоги до фахового, вікового, мовного, громадянського цензу кандидата на посаду судді, однак залишають поза увагою його медичні, психологічні аспекти; значна затеоретизованість навчально-

го процесу при підготовці суддів; попередній досвід на посадах, не пов'язаних із здійсненням судочинства, часто призводить до відповідної професійної психологічної деформації [13, с.109].

Зауважимо, що важливим питанням, від вирішення якого прямо залежить якість підготовки професійних суддів, є механізм добору викладачів, які працюють у закладах, що спеціалізуються на такій підготовці. Як приклад, О.В. Тодошак, аналізуючи діяльність Інституту підготовки професійних суддів Національного університету «Одеська юридична академія», зазначає, що відповідно до основних напрямів діяльності та завдань Інститут залучає до навчального процесу професорсько-викладацький склад усіх провідних кафедр НУ «ОЮА», а також суддів, іноземних фахівців [14, с.112]. При цьому важливо, що професійна підготовка суддів, яка не є тривалою за своїм строком (наприклад, при порівнянні з отриманням власне юридичної освіти), потребує максимально концентрованого отримання практичних навичок за короткий проміжок часу. У зв'язку з цим значна частина інформації, яку особа буде отримувати під час навчання у такому закладі, має бути максимально якісною та відповідати вимогам практичної підготовки майбутнього судді. Тому видається, що такого роду підготовка повинна здійснюватися професійними судьями, які мають відповідний досвід та практичні навички роботи у зазначеній сфері.

Таким чином, убачається, що доцільним було б закріплення на нормативному рівні правила, відповідно до якого в навчальних закладах, де здійснюється підготовка професійних суддів, викладачами мають працювати лише ті особи, які мають стаж роботи професійного судді не менше трьох років. Це сприяло б більш високому рівню правової соціалізації суддів та підвищенню рівня їх правової ідеології як елементу професійної правосвідомості.

Подібний підхід Є. Блажівський пропонує застосовувати при підготовці майбутніх прокурорів. Зокрема він зазначає, що нині про-

курорська діяльність значно ускладнилась і потребує постійного підвищення професіоналізму, тому недостатньо надавати майбутньому прокурорському працівнику тільки загальні юридичні знання, необхідно також забезпечити його спеціальну підготовку. Для цього навчальний процес має бути максимально наближений до практичної діяльності. Має бути реалізований принцип «прокурори навчають прокурорів» [15, с.23].

Разом із тим доцільним також уявляється істотне підвищення вимог до якості навчального процесу – упровадження електронних навчальних технологій, посилення практичної значущості занять тощо. При цьому необхідним є виявлення думки самих осіб, які проходять відповідну підготовку стосовно якості навчального процесу шляхом проведення регулярних опитувань та врахування наслідків такого моніторингу при підвищенні якості навчального процесу.

Не можна не звернути увагу й на питання строків підготовки фахівців для роботи у правоохоронних органах. Наприклад, у Національній академії прокуратури України особи із освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра проходять підготовку для здобуття відповідних посад у правоохоронних органах лише 2 роки. Вважаємо, що доцільно поставити питання про необхідність подовження цього строку до трьох років з метою посиленої підготовки фахівців, насамперед, вивчення дисциплін практичної спрямованості та формування навичок застосування цих знань на практиці.

Отже, необхідно зазначити, що професійна соціалізація особистості юриста – це двосторонній процес, який включає в себе, з одного боку, засвоєння правового досвіду, вироблення почуття морально-правової відповідальності, службового обов'язку шляхом входження в професійне середовище, систему професійних норм, правил, технологій; з іншого – цілеспрямована професійна діяльність юриста, орієнтована на перетворення об'єктивних соціальних умов. Професійна соціалізація особистості юриста є продуктом взаємодії систем «особистість–професія–

суспільство». Як суспільство та професійне середовище впливає на особистість юриста, так і юрист шляхом професійної діяльності впливає на суспільство [16, с.4].

З огляду на це питання правової соціалізації та формування правової культури суддів та правоохоронців є особливо актуальними. Важливим напрямком подолання негативних процесів у цій сфері, як вже зазначалося, може стати удосконалення процесу професійної підготовки та підвищення кваліфікації суддів та працівників правоохоронних органів. Ще одним вектором роботи має стати посилення прозорості діяльності суддів та працівників правоохоронних органів, мотивація населення до участі у процесі припинення неправової поведінки таких працівників. Доцільною, на нашу думку, є постановка питання про матеріальну винагороду осіб, які сприяли виявленню фактів корупції у правоохоронних органах. При цьому слід враховувати необхідність забезпечення безпеки вказаних осіб та відпрацювання законодавчої процедури перевірки достовірності такої інформації, щоб уникнути фактів необгрунтованого обвинувачення відповідних працівників у фактах корупції. Вважаємо, що такий підхід призвів би до поступового зменшення випадків неправової поведінки працівників правоохоронних органів. Особи з деформацією правосвідомості утримувалися би від неправової поведінки, оскільки вона виявлялася б іншими особами (у свідомості яких, правда, також відсутні правові ідеали, адже мають місце спонування корисними інтересами, однак результат це мало б). І тільки після впливу тривалого часу в результаті досягнення істотного зменшення випадків неправової поведінки і «перелому» практики в бік верховенства права – правова модель поведінки стала би загальноприйнятною і засвоювалася б у процесі правової соціалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Леони Б. Свобода и закон / Бруно Леони. – М. : Изд-во ИРИСЭН, 2008. – 308 с.

2. Статут Ради Європи : від 05.05.1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_001/c_onv.

3. Доклад о верховенстве права / принят на 86 Пленарном заседании Венецианской Комиссии (Венеция, 25-26 марта 2011 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.concourt.am/armenian/news/doc/CDL\(2010\)141rev.doc](http://www.concourt.am/armenian/news/doc/CDL(2010)141rev.doc).

4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) : від 02.11.2004 р., № 15-рп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.

5. Александров Д. О. Юридична психологія / Д. О. Александров. – К. : КНТ, 2007. – 360 с.

6. Богачов С. В. Правова соціалізація як складова правової освіти населення / С. В. Богачов // Європейські перспективи. – 2011. – № 2. – С. 10–13.

7. Тітова А. Громадянське виховання як метод правової соціалізації учнів / А. Тітова // Гуманізація навчально-виховного процесу. – 2010. – № 1. – С. 129–134.

8. Жаровська І. М. Владно-правова соціалізація особи як характерна риса сучасного суспільства / І. М. Жаровська // Держава і право. – 2010. – № 50. – С. 693–698.

9. Коваленко І. П. Правова соціалізація особистості як процес формування правової культури / І. П. Коваленко // Культура України. – 2011. – № 32. – С. 1–8.

10. Якимчук О. До питання про правову соціалізацію особистості / О. Якимчук // Релігія та Соціум. – 2010. – № 1 (3). – С. 196–198.

11. Результати дослідження рівня корупції у ВНЗ Донецька та АР Крим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/recent/18443>.

12. Решетняк Л. О. Організаційні засади

професійного навчання працівників органів внутрішніх справ у системі післядипломної освіти / Л. О. Решетняк // Педагогічний альманах. – 2009. – № 4. – С. 156–161.

13. Войтюк І. Проблеми підготовки професійних суддів / І. Войтюк // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2008. – № 3. – С. 108–113.

14. Тодошак О. В. Інститут підготовки професійних суддів Національного університету «Одеська юридична академія» – майбутнє суддівського корпусу України / О. В. То-

дошак // Митна справа. – 2012. – № 6. – С. 111–115.

15. Блаживский Е. Прокуроров должны готовить прокуроры / Е. Блаживский // Юридическая практика. – 2010. – № 48. – С. 23–24.

16. Савіщенко В. М. Педагогічні умови соціалізації майбутніх юристів у фаховій підготовці / В. М. Савіщенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2010. – № 12. – С. 1–7.

Бурмака Є. А. Проблемні питання процесу правової соціалізації в контексті сучасного стану реалізації верховенства права в Україні / Є. А. Бурмака // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 79–85 [Електронний ресурс].

Розглядаються питання правової соціалізації громадян, у тому числі працівників правоохоронних органів та суддів. У цьому контексті аналізуються практичні проблеми та пропонуються шляхи їх вирішення. Підкреслюється, що важливими напрямками подолання негативних процесів у цій сфері можуть стати вдосконалення процесу професійної підготовки, підвищення кваліфікації суддів та працівників правоохоронних органів, посилення прозорості діяльності суддів та працівників правоохоронних органів, мотивація населення до участі у процесі припинення неправової поведінки таких працівників.

Бурмака Е.А. Проблемные вопросы процесса правовой социализации в контексте современного состояния реализации верховенства права в Украине

Рассматриваются вопросы правовой социализации граждан, в том числе сотрудников правоохранительных органов и судей. В этом контексте анализируются практические проблемы в этой сфере и предлагаются пути их решения. Подчеркивается, что важными направлениями преодоления негативных процессов в этой сфере могут стать совершенствование процесса профессиональной подготовки, повышение квалификации судей и работников правоохранительных органов, усиление прозрачности деятельности судей и работников правоохранительных органов, мотивация населения к участию в процессе прекращения неправового поведения таких работников.

Burmaka E.A. Problematic Questions of Legal Socialization Process in the Context of the Current State of the Rule of Law in Ukraine

The questions of legal socialization of citizens including law enforcement officers and judges are considering. In this context the practical problems in this area are analyzing and the solutions of them are offering. It is emphasized that the important directions to overcome the negative processes in this area can be improvement of process of professional training, training of judges and law enforcement officials, increased transparency of activity of judges and law enforcement officials, motivation of the population to participate in the termination of unlawful behavior of such officials.